

RIBA TARP ŠIAPUS IR ANAPUS BEI JĄ ŽENKLINANTYS SIMBOLIAI LIETUVIŲ TAUTOSAKOJE IR FRAZELOGIJOJE

VIRGINIJA MASIULIONYTĖ

Vilniaus universitetas

virginija.masiulionyte@ff.vu.lt

Pagrindiniai žodžiai: frazeologija, tautosaka, semiotika, riba, ribos simbolis.

Ižanga

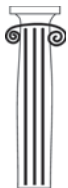
Orientavimasis erdvėje nuo seniausių laikų priklauso prie esminių žmonių potyrių. Jurijus Lotmanas (1993, 142) konstatuoja, kad bet kokia žmogaus – *homo sapiens* – veikla susijusi su erdvės modeliais, jos skaidymu į „sava“ ir „svetimą“, „kultūrinę“ ir „nekultūrinę“ (chaotišką), gyvųjų ir mirusiųjų erdvę, sakralią ir profaniškąją, saugią ir pavojingą, kiekvienai erdvei priskiriant atitinkamus gyventojus – dievus, žmones, piktašias jėgas ir t. t. Todėl ir bet kurios tautos pasaulėvaizdis neišvengiamai įgauna erdvinės charakteristikos bruožų: pasaulio tvarkos konstrukcija suvokiama remiantis tam tikra erdvės struktūra, organizuojančia visus kitus jos lygmenis (Lotman 2004, 82).

Tais atvejais, kai kultūrinė erdvė yra teritorinio pobūdžio, sava, uždara, kultūrinė ir saugia erdve paprastai laikoma žmonių gyvenvietė, kuri priešinama tam, kas yra už jos sienų (miškui, stepui, Gamtai, priešų gyvenamai vietai) – svetimai, atvirai, nekultūrinei erdvei (Lotman 1993, 142).

Jei pasaulis dalijamas į dvi erdves, kurių vienoje gyvena žmonės ir galioja žmonėms žinomi dėsniai bei įstatymai, o kita yra įvairių dievybių, mirusiųjų ir pan. buveinė, tai tarp jų turi egzistuoti ir riba. Ribinėje erdvėje žmonių pasaulio atstovai gali sutikti dievus, demonus ir mirusiuosius, per šią ribą vyksta vidinės erdvės kontaktai su išorine, ji sulaiko išorės pasaulio prasiskverbimą į vidinį (plg. Lotman 2004, 7). Vladimiras Toporovas išskiria dvi ribos funkcijas: viena vertus, riba apriboja, užbaigia, gina savą erdvę, drauge atskirdama nuo svetimos. Kita vertus, riba nukreipta į išorę (Toporov 1994, 281), ir antroji jos funkcija – atsiverti kitokiybei, būti perėjimo zona (ten pat, 282–283). Riba – nejauki vieta, nežinomybė joje pasiekia maksimumą, čia tyko pavojai, grėsmė, baimės, tačiau ji atveria ir galimybes, suteikia šansų pasiekti didžiausią sėkmę (ten pat, 285).

Erdvės skaidymas būdingas ir lietuvių pasaulėvaizdžiui: Gintaras Beresnevičius pastebi, kad lietuvių mitologijoje dirbama žemė – tvarkos ir dieviškų galių reiškimo-

si vieta, bet ji ribojasi su nedirbama žeme, giriomis, brūzgynais, pelkėmis ir t. t., o tai jau chaoso, ne mūsų pasaulio prieangis; tas pasaulis dar nesutvarkytas, nesukurtas, ir iš jo gali pasirodyti netikėčiausi pavidalai (Beresnevičius 2004, 249). Įdomią mintį yra pasakęs Norbertas Vėlius: lietuvių liaudies pasakose vieta, kur pasirodo velnias, paprastai nelaikoma nuolatine. Velnias pas žmones iš kažkur ateina, „išimeta“, o po kurio laiko vėl išeina arba yra išvaromas (Vėlius 1987, 53). Beresnevičiaus (2004, 84) teigimu, dievai yra kitokiybiški ir jų kitokybė neleidžia jiems bendrauti su žmonėmis tiesiogiai, t. y. „akis į akį“. Stebuklinėse pasakose velnias dažniau gyvena kitoje karalystėje, kitame pasaulyje, kuri nuo žmonių pasaulio skiria sunkiai peržengiama riba: miškas, kalnai ir ypač vanduo (Vėlius 1987, 55). Tas velnio priklausymas kitokiai erdvei yra ir jo specifinio nenuovokumo žmonių pasaulyje priežastis: pasakose apie kvailą velnią velnias nesusigauo žmonių aplinkoje, nesuvokia elementariausių dalykų, nes yra kito – mitinio pasaulio būtybė, pasaulio, kuris sutvarkytas pagal kitus dėsnius negu žemiškasis (ten pat, 229).

Šie lietuvių religijotyryninkų pastebėjimai leidžia kelti hipotezę, kad tradicinėje lietuvių kultūroje egzistuoja tam tikri pasikartojantys ženklai, žymintys ribą tarp savos ir svetimos, tarp šiapusinės ir anapusinės erdvės¹. Šie ženklai tarsi signalizuoja, kad erdvė keičiasi, kad nustoja galioti žmonių pasaulio dėsniai ir pradeda galioti kiti. Vadovaujantis Maskvos ir Tartu semiotikos mokyklos teorija, šie ženklai gali būti vadinami simboliais: simbolis čia traktuojamas kaip tekstas – baigtinis, sąlygiškai uždaras semiotinis konstruktas, galintis išsaugoti, generuoti ir perduoti tam tikrą informaciją (= reikšmes). Šiuo atžvilgiu simbolis, Lotmano žodžiais tariant, yra suglaudinta kultūrinės atminties programa (plg. Lotman 2004, 255). Nagrinėjamame kontekste ribos simboliu vadinamas tekstas, reiškiantis šiapusinę ir anapusinę erdves skiriančią, bet podraug ir jungiančią ribą kartu su visomis jos teikiamomis galimybėmis ir pavojais.

Pagrindinis šio straipsnio tikslas – nustatyti, ar lietuvių kultūroje, kurią šiuo atveju reprezentuoja tautosaka ir kalba (konkrečiai frazeologija²), galima kalbėti apie ribos simbolius, ženklinančius perėjimą iš vienos erdvės į kitą, ir ar jie sutampa tautosakiniame ir frazeologiniame pasaulėvaizdžiuose. Empirinė tautosakinė medžiaga rinkta iš pasakų rinkinių (Aruodai, BsLPY, BsV), iš pasakojamosios tautosakos motyvų katalogų, taip pat naudotasi pasakų motyvų tiriamaisiais kitų autorių veikalais. Frazeologizmų šaltiniai – FŽ ir LKŽ, vartojimo pavyzdžiai imti iš lietuvių kalbos tekstyno (DN) arba iš žodynų³.

¹ Terminai *šiapus* ir *anapus* žymi ne tik gyvųjų ir mirusiųjų pasaulį, bet vartojami minėtai savai ir svetimai erdvei apibūdinti.

² Frazeologizmais čia laikomi daugianariai, daugiau ar mažiau stabilūs, vientisos apibendrintos reikšmės žodžių junginiai, atkuriami iš atminties.

³ Šio straipsnio tikslas nėra nustatyti, kurie iš frazeologizmų su ribos simboliais vartojami dar ir šiandien, o kurie jau pasenę; tačiau tą galima matyti iš vartojimo pavyzdžių: pirmiausia jų ieškota tekstyne, ir tik neradus pateikti žodynuose esantys pavyzdžiai.

Erdvių sankirtos ribos lietuvių tautosakoje ir frazeologijoje

Kur dažniausiai žmonės susiduria su anapusinio pasaulio atstovais? Ribines erdves galima suskirstyti į dvi didesnes grupes: kraštovaizdžio objektus ir statinius bei jų dalis.

Pasakose apie kvailą velnią velnias dažniausiai pasirodo prie vandens (balų, ežerų, upių), miškuose, dirbamuose laukuose, pirtyse ir jaujose (Vėlius 1987, 53). Panašias vietas mėgsta ir laumės. Vienoje pasakoje teigiama, kad žmonių pasaulį nuo raganų pasaulio skiria jūra ir giria (BsLPY, 4-186⁴). Pasakose apie bėgimą iš velnio pasaulio bėgdamas žmogus meta tris daiktus, iš kurių pasidaro miškas, kalnai ir vandenys (upė, ežeras ar jūra). Mišką ir kalnus velnias šiaip taip įveikia, tačiau negali perplaukti vandens. Šios kliūtis velniui nevalia peržengti (Vėlius 1987, 55, plg. ir Kerbelytė 2002, 70). Vandenyje įsivaizduojama mirusiųjų karalystė (Būgienė 1999, 46). Taigi **vanduo** – viena svarbiausių šiapusybę ir anapusybę skiriančių ribų. Kaip teigia Beresnevičius (2004, 249, 250), už kaimo erdvės „civilizacija“ ir egzistenciškai patikimas „mūsų“ pasaulis baigiasi, prasideda neigiama, svetima, pavojinga ar ambivalentiška kitokybė, prasiveržianti pirmiausia per vandenį. Ant ežerų, upių, marių, balose, klampynėse gyvena velniai (BsV XXV-167, 4-60, 4-61), raganos (BsLPY 3-165), velnio kviestas pas jį pernaktoti žmogus atsibunda nuklimpęs baloj (Balys 1936, 208), prie upelio beskalbiančias, ant jūros kranto besimaudančias žmonės mato laumes (Vėlius 1977, 96, 104, BsLPY 1-14), pelkėje galima sutikti raganių (Kerbelytė 2002, 71), Eglė sutinka Žilviną besimaudydama ežere (BsLPY 3-174). Senovės lietuviai mirusiųjų ir jų valdovo buveinę įsivaizdavo ir vandeny ar už vandens, ką iš dalies rodo žodis *paskanda*, kuriuo, įvedus krikščionybę, pradėta vadinti krikščioniškąjį pragarą. Iš šio žodžio atrodo, kad buvo manoma, jog į pragarą patenkama per vandenį (t. y. nuskendus) (Vėlius 1987, 59). Įdomu, kad pragaras kartais lokalizuojamas už didelio ežero, upės arba marių (plg. Beresnevičius 1990, 89, 97), o žvejys, keliaudamas pas Dievą, turi pereiti jūrą (BsLPY 1-21); taip pat dažnas lietuvių pasakų motyvas (plg. Kerbelytė 2002, 141) – upėje gyvenantis senas didas arba vandeninis, ištraukiantis vargingam žmogui pamestą kirvį (BsLPY 1-39, BsV XXV-177). Tie patys ribos simboliai aptinkami ir lietuvių frazeologijoje⁵:

- (1) *už [jūrų] marių* ‘labai toli’: *Su skurdžiais ryšuliais ant pečių buvę artotai sėsdavo į laivelį ir plaukdavo toli už jūrų marių geresnės laimės ieškoti* (DN);
- (2) *į šaltą vandenį eiti* ‘irti, skursti’: *Vyras vėpla, boba dvakla, o namai į šaltą vandenį eina* (FŽ);
- (3) *viršum vandens laikytis* ‘sunkiai verstis, skursti’: *Paskui gavau mėnesinę pašalpą, kad galėčiau šiek tiek laikytis viršum vandens* (FŽ);

⁴ Čia pirmas skaičius žymi Jono Basanavičiaus pasakų rinkinio tomą, antras – pasakos numerį.

⁵ Plg. ir smulkųjų folklorą – vaikų kilmės aiškinimus, kur gandrai vaikus parneša iš balos, pelkės, šaltinio ir pan. (plačiau žr. Jasiūnaitė 2001, 279); tai irgi rodo, kad vanduo yra pereinama, ribinė erdvė, iš kurios dar negimusieji patenka į gyvųjų pasaulį.

- (4) iš vandens ištrauktas ‘apie riebų’ (kalbant apie gyvulius): *Riebi, kad sakysi iš vandens karvė ištraukta* (FŽ);
- (5) vandeniui nepribyrėjo ‘savaime neatsirado, nepasidarė’: *Vandeniui nepribyrėjo, vis reikė ažkrutėt* (LKŽ);
- (6) ant kranto sėdėti ‘laukti mirties’: *Aš jau sėdžiu ant kranto* (FŽ).

Įdomu, kad šie frazeologizmai atspindi ribos ambivalentiškumą: jūros marios skiria šį ir kažkokį nežinomą, tolimą pasaulį, su kuriuo dažnai siejamos geresnio gyvenimo viltys; (šaltas) vanduo yra pavojinga erdvė, tačiau, kaip rodo (4) ir (5) pavyzdžiai, gali atverti ir netikėtas galimybes bei suteikti dovanų. (6) pavyzdyje pats žodis *vanduo* neminimas, tačiau implikuoja vandens, skiriančio gyvųjų ir mirusiųjų pasaulį, konceptą.

Dar viena pasakose dažnai minima dviejų pasaulių riba ir jungtis – **kalnas**. Kalnas yra Dangaus Dievo buveinė (Beresnevičius 1990, 132). Ant kalno ateina slibinas pasiimti jam kasmet aukojamų karalaičių (BsLPY 1-2, 1-37), ant kalnų gyvena milžinai (Balys 1936, 247), girioje kalno viršūnėje yra skylė, vedanti žemyn į stebuklingą šalį (BsLPY 1-33) arba mirusiųjų karalystę (BsV XXIV-24), ant kalno yra dvaras, kuriame gyvena baltas vilkas, už kurio išteka karaliaus duktė (BsLPY 1-102), ant piliakalnio vaidenasi dvasios (BsV XXI-1, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 24, 29, 33, 51, 53, 54, 81), raganos skraido ant Šatrijos kalno žirniauti (Vėlius 1977, 232), kalne gyvena paslaptingas senukas, miega užburtas kunigaikštis su kariuomene (Balys 1936, 231). Pažvelgus į *kalno* komponentą turinčius frazeologizmus, krinta į akis, kad labai daug jų reiškia mirtį:

- (7) *ant kalnų / į kalniuką važiuoti ‘mirti’*: *Reikės į kalniuką važiuoti – su saule negyvensi* (FŽ);
- (8) *į kalnelį išeiti ‘mirti’*: <...> *dainininkei nebuvo lemta sulaukti Lietuvos nepriklausomybės. Išėjo į „aukštąjį kalnelį“ su savo širdgėla, neišverktom ašarom, su neišdainuotom iki galo dainom... (DN)*;
- (9) *į kirmkalnį lįsti ‘mirti’*: *Sirgau tris dienas, mislijau į kirmkalnį lįsti* (FŽ);
- (10) *į pakalnę eiti ‘mirti’*: *Pirmiausia turiu pažymėt, kad Julius Milušauskas už mane gerokai vyresnis, bet iš pažiūros visai dar nepanašu, kad į pakalnę eitų* (DN);
- (11) *pakalniui važiuoti ‘mirti’*: *Jau gal nebeišgyvens, važiuos pakalniui* (FŽ);
- (12) *į šilo kalną išvažiuoti ‘mirti’*⁶;
- (13) *į kalnelį išvežti ‘palaidoti’*: *Šis stalių stalius jau kadais į Smilčių kalnelį nulydėtas, dabar jo sūnaus Juozo: akys į ornamentais puoštas langines ar stogų galus krypsta* (DN);
- (14) *į kalnelį šaukia ‘laikas mirti’*: *Musėt į kalnelį jau šauks* (FŽ);
- (15) *kalniukas laukia ‘arti mirtis’*: *Jau mano amžius baigias, jau man kalniukas laukia* (FŽ).

⁶ Vartojimo pavyzdžių žodyne nėra.

Šiuo atžvilgiu kalbos vienetai atspindi ir senovės lietuvių tikėjimus, kad mirusiųjų vėlės turi ropštis į aukštą kalną, kur reziduoja Dievas, o kosminio kalno papėdėje įkurdinamas pragaras (Beresnevičius 2001, 39⁷); tą rodo ir (16) pavyzdys:

- (16) *Juozapato pakalnė 'Paskutinio Teismo diena, pasaulio pabaiga': Keltuvui tai kylant, tai nusileidžiant Garšva šifruoja savo prisiminimus. Prieš jį – Juozapato pakalnės vaizdas, o jis pats teisiamas už tai, kad vykde ieškančiųjų įsakymus (DN).*

Geografinę ribą kalnas ženklina (17) – (19) pavyzdžiuose (plg. (1) pavyzdį):

- (17) *už kalnų [jūrų] 'toli': Taip, kiekvienam žmogui reikėtų pėsčiam apeiti savo Tėvynės šventenybes, taip pat žvilgtelėti, kuo gyvena kiti už kalnų ar už jūrų (DN);*
- (18) *už devynių kalnų 'toli': Tačiau tą blogį galima nuginti už devynių kalnų, už daugelio miškų (DN);*
- (19) *ne už kalnų 'netoli': Taip tvirtina Kauno kultūros žmonės ir primena, jog ne už kalnų mėgėjiškų teatrų šventė „Kauno rampa“ (DN).*

Panašiai kaip (4) ir (5) pavyzdžiuose vanduo, ir kalnas gali būti ne tik pavojus, bet ir galimybių vieta:

- (20) *už kalnelio rasti 'lengvai gauti': Ogi ir mums, seniesiems, ši tą papasakosi ir patarsi, ar tai mes už kalnelio rasime? (FŽ).*

Atskiros dėmesio vertas (21) frazeologizmas:

- (21) *į kalną kopti 'būti nėsčiai': Nugi kad pasižiūriu, mergele, kad jau ji vėl į kalną kopia (FŽ).*

Beresnevičius teigia, kad lietuviai turėjo labai išplėtotą su gimimu susijusių papročių, ypač draudimų, sistemą, liudijančią aiškiai nujaučiamą nėsčiosios bei gimdyvės santykį su anapusybe, ir kelia hipotezę, kad lietuviai protėvių, mirusiųjų pasaulį laikė ir užgimstančiųjų, įsikūnijimo laukiančių sielų erdve (Beresnevičius 2001, 141). Šią prielaidą tarsi patvirtintų ir (21) frazeologizmas⁸: gal moteris kopia į kalną pasiimti būsimos užgimsiančios sielos?

Mitologiškai su kalnu susijęs ir **akmuo**, kuris yra nedidelis kalnas (plg. Beresnevičius 2003, 17). Akmuo nuo senų laikų buvo kulto tarpininkas: prie šventų akmenų aukota, degintos aukos, prašyta vaisingumo – tokie papročiai buvo paplitę beveik visame pasaulyje (Beresnevičius 2004, 79). Ir lietuvių tautosakoje velnias siejamas su akmenimis taip pat dažnai kaip ir su vandeniu. Užkeikti, patekę į raganos ar velnio valdžią žmonės arba nuskęsta vandeny, arba pavirsta į akmenis (Vėlius 1987, 66).

⁷ Išsamią šio motyvo analizę žr. Beresnevičius 1990, 132 ir t.

⁸ Tiesa, čia galima ir metaforinė interpretacija (būti nėsčiai reiškia sunkiai vaikščioti, tarsi kopiant į kalną), tačiau sąsajos su minėtais kultūriniais mirusiųjų ir užgimstančiųjų erdvės vaizdiniais taip pat įmanomos ir visiškai galėjo atlikti tam tikrą vaidmenį frazeologizmo motyvacijoje.

Vokietukas – t. y. velnias, gali iššokti iš po akmens (BsLPY 4-86), sėdi ant akmens ir siuva (Balys 1936, 215). Stebuklinėse pasakose karalaitė, norėdama patekti į velnių karalystę, lenda per akmenį, velnio dvaras vaizduojamas miške po akmeniu, velnias prisistato prie ant akmens sėdinčio kareivio ir t. t. (Vėlius 1987, 68). Be to, po akmenim galima rasti stebuklingų daiktų (Kerbelytė 2002, 73), duris į stebuklingą ar tiesiog kitą pasaulį (BsLPY 3-17, 3-172). Vienas iš būdų patekti į kitą pasaulį – lįsti po akmeniu (Korzonaitė 2000, 189). Edita Korzonaitė pastebi, kad akmuo, sutvirtinantis ribą tarp dviejų pasaulių, įgyja ir teigiamą, ir neigiamą eksplikaciją: akmeniu stengiamasi apsaugoti nuo mirusiojo (Korzonaitė 2000, 191). Tačiau šis ribos simbolis aptinkamas tik tautosakoje – frazeologijoje *akmens* komponentas vartojamas tik metaforine prasme.

Kaip dievų pasireiškimo vieta tautosakoje dažnai minimas ir **miškas, giria**. Beresnevičius (2004, 140) tai sieja su prisiminimais apie šventų giraičių laikus, kai būtent jose komunikuota su dievais. Jo teigimu, giria, mūsų pasaulį atitverianti, bet podraug jungianti su nenuspėjama *kitokyste* – tai ta vieta, kurioje galima susidurti su pačiomis netikėčiausiomis jėgomis, su ambivalentiškais personažais: koks nors „senelis“ ar „žmogus“, dalijantis dovanas ar užduodantis darbą, gali būti tiek Dievas, tiek velnias, ir ne kiekvienoje pasakoje tai iki galo išryškėja (ten pat, 250). Trobelėje miško viduryje gyvenanti ragana gali kenkti, tačiau herojui gali ir pagelbėti – ji taip pat žiniuonė, galinti gydyti, numatyti ateitį, duoti gerą patarimą (Beresnevičius 2003, 52).

Giria – viena dažniausių velnio reiškimosi vietų (BsLPY 1-22, 1-30, 1-122, 1-126, 4-56, 4-66, plg. ir Kerbelytė 2002, 105), čia galima sutikti ir Dievą (BsLPY 4-8), ir raganą (Kerbelytė 2002, 67), taip pat kalbančius gyvūnus – lapę (BsLPY 1-5, 2-10), baltą vilką (BsLPY 1-102), mešką (BsLPY 1-120, 2-10), skruzdėlę, žiurkę ir vanagą (BsLPY 4-145), gyvatę (BsLPY 4-166), arklį (BsLPY, 4-186), netgi rasti aitvarą (Vėlius 1977, 155). Giroje žmogus iš liepsnų išgelbsti angį, kuri jam atsilygina apdovanodama atsparumu bet kokiems nuodams (BsLPY 1-85). Giroje šluočius sutinka pirklių, o tasai išpranašauja jam mirtį (BsLPY 1-17), giroje brolis ir sesuo randa trobelę, kurioje gyvena bobutė su dvylika sūnų žmogžudžių (BsLPY 1-20, 3-92). Iš miške rastos uogos piemenukas išpučia mergaitę (Balys 1936, 68). Miške, didžiausiuose tankumynuose, gyvena laumės (BsLPY 2-44, 3-188), čia jos pristoją prie bernų, iš miško atėjusi laumė nori pakeisti moteriai vaiką, išsiuvinėja pernakt balinti paliktus audeklus (Vėlius 1977, 112). Miškuose su tikraisiais vilkais gyvena vilkataikiai (Vėlius 1977, 273; BsLPY 2-34, 4-101, 4-102, 4-108, 4-109). Giroje karalius turi atiduoti savo dukterį slibinui (BsLPY 1-36), o einanti lankyti brolių sesuo sutinka devynagalvį (Kerbelytė 2002, 68). Pagiry mažoje trobelėje gyvena deivė bobelės pavidalu (BsLPY 2-36), o miške jojančias galima pamatyti Laimę ir Giltinę (BsLPY 3-28). Giroje ant aukšto kalno padienis darbininkas randa stebuklingą stalėlį (BsLPY 1-29).

Kad girios/miško, kaip pavojingos, ambivalentiškos ribos, simbolis gali motyvuoti ir kalbinius vienetus, rodo ir šie pavyzdžiai:

- (22) *kaip girioje 'apie vienišą': Aš gyvenu tartum girioje, – tarė Elena, ir jos veide pasirodė liūdnas, švelnus ir pasitikėjimo pilnas šypsnyš (FŽ);*
- (23) *į mišką nepabėgs 'sakoma norint atitraukti nuo kokio darbo': Turiu reikalų, – suspirgo Anupras, vėl pajutęs pavojų. – Reikalai į mišką nepabėgs, eigulio sūnau (DN);*
- (24) *ožį varyti į mišką 'palaužti užsispyrimą, priversti nebesiožiuoti': Ne kartą motyna, ėmusi rykštę, čaižė per basą ir varė oželį į mišką, bet Marelė perplakta dar didžiau kriokė (FŽ).*

Giria yra svetima žmogui erdvė (22), tolima ir sunkiai pasiekiamą, čia galima dingti be pėdsakų (23) ir (24). Paminėtina įdomi paralelė su užkalbėjimais (plg. Jasiūnaitė 2006, 273), kuriuose ligą irgi stengiamasi išvaryti į miškus, kuo toliau nuo žmonių.

Ribinė, pereinama erdvė gali būti ir ne visa giria – kartais tik vienas atskiras **medis**. Medžio viduje nuo pikto tėvo pabėgusi karalaitė randa pačius nuostabiausius drabužius, kokių tik užsigeidžia (BsLPY 1-74, 2-102). Po laukine kriaušė ūkininkas randa vištuką, kuris yra aitvaras (BsLPY 3-197). Po mirties žmogaus vėlė (dūšia) apsigyvena medyje (Beresnevičius 1990, 42)⁹. Taip pat medžiai yra arba dievų „gyvenamoji vieta“, arba vieta, kur tie dievai apsireiškia (Beresnevičius 2004, 221). Pavyzdžiui, ažuole nuo Perkūno slepiasi velnias (BsLPY 4-87, plg. ir Vėlius 1987, 73), girioje trišakam medy gyvena Laimė (BsLPY 4-117). Beresnevičius (2001, 17) pastebėjo, kad žemiau pateikti frazeologizmai gali būti motyvuoti šio tikėjimo:

- (25) *Dievo nevaryk/nevyk į medį/medžius/į mišką¹⁰ 'sakoma be pagrindo besiskundžiančiam': Zina dažnai vyrui ir vaikams primena, kad jie negali varyti Dievo į medį ir skūstis, jog blogai gyvena (DN);*
- (26) *Dievo nevyk į karklyną 'sakoma be pagrindo besiskundžiančiam': Nevyk Dievo karklynan – valgyk, ką turi (FŽ).*

Kazys Grigas (1976, 41) šių frazeologizmų kilmę sieja su mitologija. Jis pastebi, kad antgamtinės jėgos išvaymo arba pasitraukimo miškan vaizdinys pasitaiko ir maginėse formulėse (ten pat, 56), ir tą sieja su tikėjimu, kad įvairios mitinės būtybės gyvenančios miškuose (beje, variantą su „miško“ komponentu jis laiko ankstesniu).

To paties tikėjimo apie medžiuose gyvenančias dievybes įtaka juntama ir šiuose frazeologizmuose:

- (27) *kaip iš ažuolo / beržo iškritęs 'nesusigaudantis, naivus': Kad tu kalbi kaip iš beržo iškritęs (FŽ);*
- (28) *kaip iš medžio išdribęs / iškritęs/kritęs 'apie nesusigaudantį': Tardytojas sėdėjo už stalo, o kambario viduryje stovėjo visai sutrikęs, tarsi tik ką iš medžio iškritęs Čigonas (DN).*

⁹ Įdomu šiame kontekste būtų prisiminti Sovijaus mite atspindinčią senovės baltų tradiciją laidoti mirusiuosius medžiuose (plg. Beresnevičius 1990, 72 ir t.).

¹⁰ Išsamia šio frazeologizmo variantų analizę žr. Grigas 1976.

Čia galima prisiminti pasakas apie kvailą velnią, kuris susidūręs su žmonėmis atrodo kvailas tik todėl, kad neišmano šiapusiniame pasaulyje veikiančių dėsnių. Gal iškristi iš medžio reiškia iškristi iš kitokio pasaulio?

Medžiai frazeologiniame pasaulėvaizdyje siejami ir su mirtimi:

- (29) *po beržu/beržiukais [nu]važiuoti 'mirti': Po beržiukais mums reikia jau važiuoti (FŽ);*
- (30) *į karklyną varytis 'mirti': Nepagydoma mano liga: reiks į karklyną varytis (FŽ);*
- (31) *kadagys traukia 'arti mirties': Tą mūsų Juzelį jau kadagys traukė, bet dar išsikapstė (FŽ);*
- (32) *į kaštanyną [nu]važiuoti 'mirti': Maitinamos, kol kuomet į kokį kaštanyną nuvažiuosma (FŽ);*
- (33) *į sausą medį pašokti¹¹ 'mirti, žūti': Tas, sako, pašoks į sausą medį, arba tas sulauks sausos šakos (FŽ).*

Užuominų į galimą šių frazeologizmų motyvą galima aptikti lietuvių papročiuose ir tautosakoje: beržas čia dažnai naudojamas laidotuvėse ir mirusiųjų minėjimo apeigose (Vėlius 1987, 73), jį mėgsta laumės (Vėlius 1983, 120). Lietuvių liaudies pasakose velnias pasirodo karklyne (Vėlius 1987, 72), o dainose kadagys dažniau gretinamas su senais žmonėmis (Vėlius 1983, 122).

Tarp augalų, simbolizuojančių pereinamą, du pasaulius jungiančią erdvę, minėti na ir **pupa**. Pasakose tai velnio augalas (plg. Vėlius 1987, 78). Bet dažnas motyvas yra ir seneliai, pasodinantys pupą, kuri išauga iki dangaus. Ja seneliai patenka į dangų ir nakvoja pas Dievą (Kerbelytė 2002, 38, 148¹²). Tačiau frazeologijoje pupa tokios reikšmės neturi.

Su augalų tema susijęs ir **kelmas** – taip pat dažna riba tarp šiapus ir anapus. Pasakose velnias pasirodo, kai bernas į du alksnius meta sausą kelmelį, velniai įsirengia dvarą tarp kelmų (Vėlius 1987, 74), vilkais pasidaroma, persivertus per kelmą (Vėlius 1977, 271), pasakose senelė pasako, kad kelmas augtų, ir tas užauga iki dangaus (Kerbelytė 2002, 38). Girioje senis randa ant kelmo širdukę, kurią suvalgiusi jo duktė pagimdo stebuklingų galių turintį sūnų (BsLPY 4-29). Šis kelmo ribiškumas pasireiškia ir frazeologijoje:

- (34) *kelmas patraukė 'žuvo, mirė, dingo': Tik tik kelmas nepatraukė, jau buvo mirtinoji pusė (FŽ);*
- (35) *kelmas rauna 'apie ko pražuvimą, išnykimą': Neraus kelmas taip greit: kol lakstei kaip padūkus – būtumei nesusirgus! (FŽ);*
- (36) *po kelmu nueiti 'išnykti, žūti': Šiandien abejoju, ar būčiau taip lengvai išsisukęs, jei ne „tautų tėvo“ mirtis ir jei ne prisidėjęs atlydys. Gal būčiau atsidūręs kur po kelmu (DN).*

¹¹ Plg. ir tradicinius formulinius keiksnius su „medžio“ komponentu (Jasiūnaitė 2006, 271).

¹² Išsamią pasakos analizę žr. Seselskytė, Adelė 1997. Gervėtiškių pasaka „Pupa į dangų“. *Tautosakos darbai VI–VII (XIII–XIV)*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 76–90. Plg. ir Beresnevičius 1990, 152 ir t.

Pavyzdžiuose (34) – (36) kelmas – pavojinga erdvė, kurioje galima pražūti; taip pat jis gali būti siejamas tiesiog su kitoniška erdve, iš kurios kyla svetimi (37) arba neišmanūs (38) – (41) žmonės; šioje vietoje vėl galima būtų išvelgti paralelę su pasakomis apie kvailą velnią:

- (37) *iš kažin kokio kelmo dygęs ‘nežinia iš kur atsibastęs’: Už kelių varsnų nuo Klubo namų stovėjo valsčiaus kanceliarija, kur raštininkavo iš kažin kokio kelmo dygęs lenkelis (FŽ);*
- (38) *ne iš kelmo [iš]spirtas¹³ ‘pakankamai gudrus, supratingas, gabus’: Na-gingos tėvo rankos! Tačiau sūnus taip pat ne iš kelmo spirtas (DN);*
- (39) *kaip iš kelmo išspirtas ‘apie neišmanėlių’: Užmirši savo sodybos, savo tėvų praeitį, paliksi vienišas kaip iš kelmo išspirtas (DN);*
- (40) *po kelmu augęs ‘kvailas’¹⁴;*
- (41) *kaip iš kelmo išrietėjęs ‘apie neišmanėlių’: Nieko nežinai, kaip iš kelmo išrietėjęs būtumei (FŽ).*

Dar viena pasakojamojoje tautosakoje minima ribinė erdvė – **pieva** arba **laukas**. Pievoje karalaitis randa paukštę, kuri vėliau virsta mergina, ir jis ją veda (BsV XXIII-9). Laukuose laumės nori pakeisti vaikus, apdovanoja juos arba žudo (Vėlius 1977, 112; BsLPY 2-44, 3-185, 3-189, 4-128). Pasakose minimos laumių, milžinų, raganų pievos (Kerbelytė 2002, 68, 71, 74). Laukuose galima sutikti velnią (BsLPY 4-59). Paminėtina Eglės ir Žilvino pasakos variacija: žaltį mergina sutinka paklydusi laukuose, nors gyvena jis ežere (BsLPY 4-65). Tačiau šis ribos simbolis pasitaiko tik tautosakoje, o frazeologizmai su *pievos* ir *lauko* komponentais turi kitas reikšmes ir dažniausiai metaforinę motyvaciją.

Antra sąlygiškai skirtina ribos simbolių grupė – statiniai ir jų dalys. Tarp statinių akivaizdžiausiai į akis krinta **pirtis** ir **jauja** – tai erdvės, kuriose mėgsta lankytis įvairiausi anapusinio pasaulio atstovai. Pirtyje prausiasi laumės (BsLPY 1-26, 4-125; plg. ir Vėlius 1977, 105), atgyja mirusieji (BsV XXIV-25), gyvena žiniūnis (BsLPY 3-173); į pirtį naktį ateina velnias (BsLPY 4-62; Balys 1936, 198). Jaujoj dažnai dirba laumės (Vėlius 1977, 104, 105). Tačiau frazeologiniame pasaulėvaizdyje *pirties* ir *jaujos* komponentai ribinės erdvės reikšmės neturi – pirtis frazeologizmuose vartojama ne pastato, o pėrimosi, maudymosi reikšme, o jauja – savo tiesiogine reikšme¹⁵.

Kalbant apie erdves skiriančią ribą, svarbesnį vaidmenį vaidina pastato dalys – pirmiausia namo riba **durys** ir jos funkcijas dubliuojantis **slenkstis** (plg. Vyšniauskaitė 1992, 110–111; Nevskaja 1982, 112; Racėnaitė 2001, 225). Pavyzdžiui, Giltinei reikia atidaryti duris, kad ji galėtų užėiti ir pasiimti ūkininko gyvybę (BsV III-11, IV-46). Prieš pat mirštant žmogui pačios atsidaro ir užsidaro durys (BsV IV-13, 17, 30). Žmogui namuose mirus, atveriamas langas arba durys, kad mirusiojo dvasia

¹³ Išsamesnę šio frazeologizmo analizę plg. Jasiūnaitė 2001, 286 ir t.

¹⁴ Vartojimo pavyzdžių žodyne nėra.

¹⁵ Čia galima būtų paminėti lyginamąjį frazeologizmą *kaip velnias jaujoje*, vartojamą kalbant apie triukšmadarius, tačiau jis tik atspindi liaudies tikėjimą apie velnio mėgstamas vietas, bet neturi ribos reikšmės.

galėtų išeiti (BsV XIII-3). Įdomu, kad pragarą nuo gyvųjų pasaulio skiria užrakintos durys (kartais durys kalne) (BsLPY 1-22, BsV XII-8; plg. ir Beresnevičius 1990, 90), kaip, beje, ir dangų (BsLPY 1-30; plg. Jasiūnaitė 2007, 102). Frazeologiniame pasaulėvaizdyje taip pat gyvas durų kaip ribos tarp gyvybės ir mirties simbolis:

- (42) *durys prie vakaro* ‘arti mirtis’: *Kogi čia apie mane šnekėt, – man jau durys prie vakaro* (FŽ);
- (43) *kojas atstatyti į duris* ‘mirti’: *Vai ilgai dar teks palaukti, kad aš kojas į duris atstatysiu* (FŽ);
- (44) *kojas sukuti/atsukti/nusukti ant durų/prie durų/į duris* ‘mirti’: *Gydykis, ba gali kojas atsukt į duris* (FŽ);
- (45) *letenas atsukti ant slenksčio/į duris* ‘mirti’: *Atsuksi letenas ant slenksčio ir po visam* (FŽ).

Tą patį galima pasakyti ir apie slenkstį, nors čia didžiausias mirties reikšmės krūvis tenka ne slenksčiui, o automatiškai mirtį implikuojančiam karstui (46):

- (46) *grabas prie slenksčio* ‘tuoj mirs’: *Tuoj man mintis: gal tas grabas jau prie slenksčio?* (FŽ).

Tačiau tolesni pavyzdžiai rodo, kad ribą slenkstis gali simbolizuoti ir vienas: (47) atveju tai laiko riba, o (48) – (50) atvejais – erdvės:

- (47) *[per] slenkstį peržengti/perlipti* ‘sulaukti, pasiekti (kokį amžių)’: *Trys vilniečiai menininkai surengė parodą Panevėžio dailės galerijoje, kuri švenčia 5-erių metų jubiliejų. Tai šiomet per 85 metų slenkstį peržengusi Monika Bičiūnienė ir du trisdešimtmečiai – keramikė Nomedas Marčėnaitė ir grafikas Marius Jonutis* (DN);
- (48) *per slenkstį žengti* ‘būti visai arti’: *Gal ta laukimo nuotaika ir skatina prisiminti praėjusių metų darbus, pasvarstyti, ką atneš per slenkstį žengiantys naujieji* (DN);
- (49) *ant/prie/už slenksčio* ‘čia pat, arti’: *Jaunieji mokslininkai ant naujo tūkstantmečio slenksčio* (DN);
- (50) *ties/po slenksčiu* ‘arti’: *Neretai Turto fondo vadovų taikstymąsi su tokia situacija galima pateisinti: privatizuojamos mažutės arba ties bankroto slenksčiu atsidūrusios bendrovės* (DN).

Dar vienas šiame kontekste svarbus namo elementas – **langas**. Ypač dažnai per langą vyksta bendravimas su išoriniu pasauliu: jis jungia namą su svetima erdve (plg. Nevskaja 1982, 110): po mirties vėlė išskrenda pro langą (Racėnaitė 2001, 225), mirusio siela eina pro langą (Jasiūnaitė 2007, 103), laumės pasibeldžia į langą, ir tinginti verpti merga jas išsileidžia, kad jos už ją verptų (BsLPY 1-8); maras (BsV III-16) arba cholera (BsV III-17) ateina naktį po langu; prieš namuose mirštant mergaitei, į langą daužosi paukščiai, tarsi kažkas į jį trenkia (BsV IV-7, 8, 49; plg. ir Racėnaitė 2001, 225); trys laimės po langu lemia gimusiems vaikams likimą (BsLPY 4-118, 4-119). Taigi tautosakoje langas – šiaurinio ir anapusinio pasaulių sankirtos, susitikimo riba. Pastebėtina, kad frazeologijoje langas siejamas su tuoktuvėmis:

- (51) *per/pro langą ištraukti* ‘mielai vesti’: *Kad jau Kastutė išeis, tai mane per langą ištrauks* (FŽ);
- (52) *po didžiuoju langu sėdėti* ‘išteketi’: *Aš tau atnešiu, kai tu po didžiuoju langu sėdėsi* (FŽ).

Vieną (51) pavyzdį dar būtų galima interpretuoti kaip paprasčiausią metaforą, tačiau (52) pavyzdys jau leistų įtarti, kad langas lietuvių pasaulėvaizdyje turėjo tam tikrų sąsajų su merginos statuso pasikeitimu – ištekėjimu. Galbūt šie frazeologizmai sietini su gana griežtu savos erdvės (= tėvų namų) skyrimu nuo svetimos (= vyro namų): čia galima būtų prisiminti ir slenksčio simboliką vestuvių papročiuose jaunajai išvykstant iš savo namų ir atvykstant į vyro (plg. Dundulienė 2002, 175–178; Vyšniauskaitė 1992, 111). Taip interpretuojant langas ir frazeologiniame pasaulėvaizdyje laikytinas dviejų erdvių sankirtos tašku, tik šios erdvės nuleidžiamos į žemiškesnį lygmenį.

Kalbant apie pastato dalis, durų ir langų funkcijas savotiškai atkartoja dar viena anga – **kaminas** (plg. Jasiūnaitė 2007, 104). Su trobos kaminu ar aukštiniu susijęs kelias į aną pasaulį (ten pat, 104), tai piktųjų dvasių ir vaiduoklių mėgstama anga (Aruodai), pro kaminą bernas išleikia į raganų susirinkimą (Balys 1936, 239). Kalboje aktualizuojami kiek kiti šios erdvių jungties aspektai: riba tarp preegzistencijos ir gyvenimo (53) ir šeimyninio statuso pasikeitimas (54):

- (53) *garnys įmetė pro kaminą* ‘gimė’: *Ir lyg tyčia po savaitės garnys pro kaminą įmetė jam antrą sūnų* (FŽ);
- (54) *per aukštinį išlįsti* ‘slapta nuo tėvų ištekėti’: *Jaunesnioji per duris išėjo, o vyresnioji per aukštinį išlindo* (FŽ).

Įdomu tai, kad (54) frazeologizmas reiškia slaptas vedybas, o vartojimo pavyzdyje durys priešinamos aukštiniui tarsi sankcionuoto statuso pasikeitimo simbolis nesankcionuotam statuso pasikeitimui.

Kalbant apie namą ir jo dalis, galinčias simbolizuoti ribą tarp dviejų erdvių, paminėtina ir **tvora**. Tautosakoje bobutė mato patvoriais einančią Giltinę (Aruodai), nuo tvoros gali nušokti velniukas (Jasiūnaitė 2007, 109), tvora – tai viena iš kliūčių pasakose apie bėgimą iš velnio pasaulio, peršokęs per tvorą avinėlis virsta žmogumi, o prie tvoros pririštas vaško arkliukas – žirgu (Aruodai); per tvorą peršokęs vilkolakis vėl atvirsta žmogumi (Balys 1936, 243). Ir frazeologijoje egzistuoja nemaža pavyzdžių, liudijančių tvoros sąsajas su dviejų erdvių sankirta: dažniausiai tvora siejama su riba tarp gyvenimo ir mirties (55) – (59), su šeimyninio statuso pasikeitimu (60) arba su laiko riba (61) ir (62):

- (55) *per tvorą būti* ‘mirti’: *Kad ne daktarai, būtų jau per tvorą* (FŽ);
- (56) *už tvoros eiti* ‘mirti’: *Jau diedas greit eis už tvoros: nubalęs kap avižinis šūdas* (FŽ);
- (57) *žąsiną matyti per tvorą* ‘būti netoli mirties’: *Juk jau tu matei žąsiną per tvorą* (FŽ);
- (58) *per tvorą šokti į kitą pusę* ‘mirti’: *Jau reiks šokt per tvorą į kitą pusę* (FŽ);

- (59) *per tvorą nueiti 'padvesti': Šeri šeri, daboji daboji, ir pavasario nesulauki – nueina per tvorą (FŽ);*
- (60) *per tvorą pergriūti 'susituokti': Anys per tvorą pergriuvo (FŽ);*
- (61) *į duris belstis 'būti čia pat': Nuoširdžiai trokštu, kad į duris beldžiantis Jubiliejus būtų tinkamas laikas drąsiam dvasiniam atsinaujinimui ir ypatingam žmonijai skirtos Dievo Meilės šventimui (DN);*
- (62) *už durų 'čia pat': Finansinė krizė. Bankų griuvimas. Už durų – ekonominė krizė (DN).*

Galima būtų dar paminėti ir šulinį – tautosakoje jis dažnai veda į kitus pasaulius (plg. Būgienė 1999, 75): per šulinį galima patekti į pragarą (plg. Beresnevičius 1990, 88), girioje kareivis, nusileidęs šuliniu, randa dvarą, aplink vandenį, perplaukęs vandenį dvare nuo slibinų išgelbsti tris karaliaus dukteris (BsLPY 1-134); pamotės į šulinį įstumta našlaitė nukrinta į pievelę pas senuką ir už gerus darbus jo apdovanojama (Aruodai; Balys 1936, 46). Kartais šulinys tiesiog yra stebuklinga erdvė: šventasis įmeta į šulinį užtarnautą kapeiką, po trejų metų išplaukia trys kapeikos (Kerbelytė 2002, 79). Tačiau frazeologijoje šulinio komponentas jokios simbolinės reikšmės neturi.

Tarp statinių reikėtų paminėti dar vieną gana dažną dviejų erdvių sankirtos vietą – tiltą. Ant tilto herojus laukia slibino arba velnio, sutinka paslaptį senelį, per tiltą galima patekti į kitą pasaulį (pragarą), aukoti mitinėms būtybėms (Aruodai; plg. Beresnevičius 1990, 92), tiltu vaikšto šventieji (Balys 1936, 64), po tilto yra durys į kitą pasaulį (ten pat, 231). Tiltas – vaiduoklių, baidymų vieta (Jasiūnaitė 2007, 98)¹⁶. Frazeologijoje tiltas jungia šiaurinę ir anapusinę (mirusiųjų) pasaulį (63) arba signalizuoja laiko ribą (64):

- (63) *galas tilto matyti 'gyvenimas baigiasi': Senas jau, vaikelia, jau galas tilto matyt (LKŽ);*
- (64) *prie tiltui 'greitai, netrukus': Jau Kalėdos prie tiltui (LKŽ).*

Apibendrinimas

Šis nedidelis tyrimas rodo, kad lietuvių tautosakoje ir frazeologijoje iš tiesų egzistuoja simboliai, aiškiai ženklinantys šiaurinio žmonių ir anapusinio pasaulių sankirtos vietas. Ribos simbolius sąlygiškai galima suskirstyti į dvi grupes: krašto-vaizdžio objektus (vanduo, kalnas, akmuo, giria, medis, kelmas, laukas) ir statinius (įskaitant namo dalis) (pirtis, jauja, durys, slenkstis, langas, kaminas, tvora, šulinys, tiltas). Pasakose ribos simboliai dažniausiai ženklina žmonių ir dievybių susitikimo ar susikirtimo vietas, pavojingas, tačiau drauge suteikiančias ir galimybių atrasti laimę, praturtėti, arba rodo kelius ir būdus patekti į kitonišką pasaulį – pas Dievą, pas velnią, į keistą dvarą. Kartais tarsi efektui sustiprinti vienu metu minimi net keli ribos simboliai – girioje stūkso aukštas kalnas, girioje auga trišakas medis, girioje ant kelmo galima rasti stebuklingų daiktų, girioje stovi šulinys, durys į pragarą yra kalne

¹⁶ Plg. ir jau minėtus vaikų kilmės aiškinimus: vaikai randami ne tik vandenyje, bet ir patiltėje (plačiau žr. Jasiūnaitė 2001, 280).

ir t. t. O kalboje jau atsiranda ir kitų dimensijų: ribos simboliai ženkliną gyvenimo ir mirties ribą (26 pvz.), pražūtį, išnykimą (8 pvz.), kartais tiesiog fizinę (4 pvz.) ar laiko (8 pvz.) ribą, vedybas (4 pvz.). Glaudžiausiai su tautosakoje vartojamais simboliais susiję kalbos vienetai, reiškiantys naivumą ir nesumanumą (6 pvz.) – čia galima išvelgti tiesiogines sąsajas su pasakomis apie kvailą velnią. Tą patį galima pasakyti ir apie frazeologizmus, reiškiančius gerovę, turtus. Apibendrinant galima būtų teigti, kad minėti ribos simboliai tautosakoje ir kalboje ženkliną perėjimą iš vienos erdvės / pasaulio / būsenos / laikotarpio į kitą.

Taip pat iš principo galima teigti, kad tautosakoje ir kalboje vartojami simboliai sutampa: iš 16-os pasakose minimų simbolių 11 (vanduo, kalnas, giria, medis, kelmas, durys, slenkstis, langas, kaminas, tvora, tiltas) ta pačia ar panašia ribos reikšme įeina ir į frazeologizmų sudėtį. Žinoma, norint kalbėti apie ribos simbolius visoje lietuvių kultūroje, reikėtų atidžiau pažvelgti ir į kitas tautosakos rūšis bei lietuvių mitologiją ir papročius.

Literatūra ir šaltiniai

- Aruodai – Lituanistikos paveldo informacinė sistema. URL: www.aruodai.lt.
- Balys, Jonas. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas*. Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvas, 1936.
- Beresnevičius, Gintaras. *Dausos*. Vilnius: Gimtinė, 1990.
- Beresnevičius, Gintaras. *Eglė žalčių karalienė ir lietuvių teogoninis mitas*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003.
- Beresnevičius, Gintaras. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2004.
- Beresnevičius, Gintaras. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.
- BsLPY – Basanavičius, Jonas. *Lietuviškos pasakos įvairios*. Vilnius: Vaga, 1993–1998.
- BsV – Basanavičius, Jonas. *Iš gyvenimo vėlių ir velnių*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Būgienė, Lina. Mitinis vandens įprasminimas lietuvių sakmėse, padavimuose ir tikėjimuose. *Tautosakos darbai XI (XVIII)*, 1999, 13–85.
- DN – DONELAITIS. Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas. VDU. URL: <http://donelaitis.vdu.lt/>.
- Dundulienė, Pranė. *Senieji lietuvių šeimos papročiai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.
- FŽ – *Frazeologijos žodynas*. Red. Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.
- Grigas, Kazys. Vienas baltiškąs priežodis („Nevyk Dievo į medį“). *Grigas, Kazys: Lietuvių patarlės. Lyginamasis tyrinėjimas*. Vilnius: Vaga, 1976, 41–73.
- Jasiūnaitė, Birutė. „Gužutis vaiką parnešė!“ (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje). *Baltistica XXXVI (2)*, 2001, 277–297.
- Jasiūnaitė, Birutė. „Velnio kėdė“ (mitologinių personažų aplinka frazeologijoje: namai, sodyba, bažnyčia). *Baltistica XLII (1)*, 2007, 89–115.
- Jasiūnaitė, Birutė. Medžias Rytų Lietuvos folkloro formulėse. *Baltistica XLI (2)*, 2006, 265–281.

- Kerbelytė, Bronislava. *Lietuvių liaudies pasakų repertuaras*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
- Korzonaitė, Edita. Akmens paskirtis laidojimo papročiuose: realijos folklore. *Tautosakos darbai* XII (XIX), 2000, 189–195.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. Elektroninis variantas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. URL: www.lkz.lt.
- Lotman, Jurij. *Izbrannyje statji*. Tom III. Tallinn: Aleksandra, 1993.
- Lotman, Jurij. *Kultūros semiotika*. Straipsnių rinktinė. Vilnius: Baltos lankos, 2004.
- Nevskaja, Lidija. Semantika doma i smežnych predstavlenij v pogrebalnom folklore. *Baltoslavianskije issledovanija 1981*. Moskva: Nauka, 1982.
- Racėnaitė, Radvilė. Mirtį pranašaujantys ženklai lietuvių tradicinėje kultūroje. *Tautosakos darbai* XV (XXII), 2001, 222–233.
- Toporov, Vladimir. *O mifopoetičeskom prostranstve*: Izbrannyje statji. *Studi Slavi*, N 2. Pisa: Instituto di Lingua e Letteratura russa, 1994.
- Vėlius, Norbertas. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis*. Vilnius: Vaga, 1987.
- Vėlius, Norbertas. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*. Vilnius: Vaga, 1977.
- Vėlius, Norbertas. *Senovės baltų pasaulėžiūra*. Vilnius: Mintis, 1983.
- Vyšniauskaitė, Angelė. Pagoniškosios pasaulėžiūros atspindžiai kaimo kultūroje. *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra* (= Senovės baltų kultūra). Vilnius: Academia, 1992, 108–122.

Virginija Masiulionytė

**RIBA TARP ŠIAPUS IR ANAPUS BEI JĄ ŽENKLINANTYS SIMBOLIAI
LIETUVIŲ TAUTOSAKOJE IR FRAZELOGIJOJE**

Santrauka

Pagrindiniai žodžiai: frazeologija, tautosaka, semiotika, riba, ribos simbolis.

Orientacija erdvėje nuo seniausių laikų priklauso prie esminių žmonių potyrių. Paprastai pažįstama, sava erdvė, erdvė, kurioje gyvenama, yra konotuojama teigiamai, o nepažįstama, svetima, laukinė erdvė – neigiamai. Remiantis šia pirmine dviejų erdvių skirtybės samprata, šiame pranešime keliami hipotezė, kad lietuvių kultūroje egzistuoja tam tikri pasikartojantys simboliai, ženklinantys ribą tarp savos ir svetimos erdvės. Todėl pagrindinis šio straipsnio tikslas – nustatyti, ar lietuvių tautosakoje ir kalboje (konkrečiai frazeologijoje) galima kalbėti apie ribos simbolius ir ar jie sutampa tautosakiniame ir frazeologiniame pasaulėvaizduose. Šiame pranešime remiamasi Maskvos ir Tartu semiotikos mokyklos atstovo Jurijaus M. Lotmano išplėta semiotinės erdvės teorija ir dvi erdves skiriančios ribos apibrėžimu. Simbolio sąvoka taip pat pasiskolinta iš Maskvos ir Tartu mokyklos teoretikų: simbolis čia traktuojamas kaip tekstas – t. y. kaip baigtinis, sąlyginai uždaras semiotinis konstruktas, galintis išsaugoti, generuoti ir perduoti tam tikrą informaciją. Nagrinėjamame kontekste ribos simboliu vadinamas tekstas, reiškiantis šiapusinę ir anapusinę erdves skiriančią ribą kartu su visomis jos teikiamomis galimybėmis ir pavojais.

Atliktas tyrimas leidžia daryti išvadą, kad lietuvių tautosakoje ir frazeologijoje iš tiesų egzistuoja simboliai, aiškiai paženklinantys šiaurinio žmonių ir anapusinio pasaulių sankirtos vietas. Juos sąlygiškai galima suskirstyti į kraštovaizdžio objektus (vanduo, kalnas, akmuo, giria, medis, kelmas, laukas) ir statinius (įskaitant namo dalis) (pirtis, jauja, durys, slenkstis, langas, kaminas, tvora, šulinys, tiltas). Pasakose ribos simboliai dažniausiai ženklina žmonių ir dievybių susitikimo ar susikirtimo vietas arba rodo kelius ir būdus patekti į kitonišką pasaulį. O kalboje jau atsiranda ir kitų dimensijų: gyvenimo ir mirties riba, pražūtis, kartais tiesiog fizinė ar laiko riba, vedybos. Apibendrinant galima būtų teigti, kad minėti ribos simboliai tautosakoje ir kalboje ženklina perėjimą iš vienos erdvės / pasaulio / būsenos / laikotarpio į kitą.

Virginija Masiulionytė

THE BORDER BETWEEN THE OWN AND THE ALIEN SPACE AND THEIR SYMBOLS IN LITHUANIAN FOLKLORE AND PHRASEOLOGY

Summary

Keywords: *phraseology, folklore, semiotics, boundary, symbol of boundary.*

This research paper examines border marking symbols in Lithuanian folklore and phraseology. The research strategy is based on the semiotics theory developed by Yuri M. Lotman, which states, that human thinking tends to segment the space into the own and the alien, into safe and dangerous and to construct the own world view according to this segmentation. Between these two spaces there lies a border. The carried out study has shown that there are specific symbols in Lithuanian fairy tales that mark the border between the world of human beings and the world of non-human creatures. The border symbols can be divided into two larger groups: (1) landscape objects such as *water, mountain, stone, forest, tree, tree stub, field* and (2) buildings including their parts: *bathhouse, barn, door, sill, window, chimney, fence, well* and *bridge*. There are border places in the fairy tales, where human beings can meet God, Devil and other deities, make their fortune, lose everything or find the way into another (magic) world. The same symbols are components of phraseological units, but the language opens other dimensions of this meaning: the border between life and death, ruination and passing, but also rich possibilities to gain wealth and treasure. Some of these symbols contained in the phraseological units mean simply the physical or temporal border or even marriage as a change in the social and family status.